

*Весна Катић, Институт за економику пољопривреде и социологију села,
Нови Сад*

*Зоја Карановић, Институт за југословенске књижевности и општу
књижевност, Нови Сад*

РИТУАЛ И ПОЕЗИЈА У ШАЈКАШКИМ СВАТОВИМА¹

Према сведочењу казивача у периоду који се односи на прве деценије двадесетог века и доцније, у Шајкашкој² су се девојке најчешће удавале "одбегавањем" - "с хошка, мање трошка", а није редак случај био ни "бацање у кола", односно насилно одвођење, што указује на постојање институције отмице. Такви видови добровољног или насилног одвођења будуће младе, мада су били чести, у основи нису били одобравани. С друге стране, склапање брака "лепим" и "онако како ваља" било је најчешће недостижно сиромашном шајкашком сељаку који је, можда управо због тога, сачувао представу како "права" свадба треба да изгледа.

У идеализованој слици наших казивача, свадбени обичаји, иначе знатно комплекснији и богатији, најопштије садрже следеће фазе: *провођање, гледање куће, јабуку, уговарање, позивање у сватове, сватове* (одлазак по кума, одлазак по младу, венчање, весеље у младожењиној кући), *погачаре, ракију, велике госте*. Све поменуте фазе прате одређени знаци обележавања и реквизити, специфично понашање и вербалне манифестације. Свадба о којој су нам говорили казивачи, у свим својим детаљима, вероватно се никада није десила. Али, сељаци у Шајкашкој је чувају у свести, па и данас је репродукују, наравно никад сасвим у целини, кад желе да приреде "праву сељачку" свадбу.³

Посматрано шире, женидбени обреди и обичаји уопште, у својим различитим видовима - кроз које се симболички представљају догађаји који се односе на промену места, стања и друштвеног положаја појединца (у које је такође активно укључена заједница) већ дуже време се посматрају у светлу обреда прелаза, па је и код нас познато неколико таквих занимљивих покуша-

- 1 Овај рад је настао као резултат истраживања која су вршена у шајкашким селима у оквиру пројекта Матице српске под називом *НАРОДНА УМЕТНОСТ НА ТЛУ ВОЈВОДИНЕ - СИНХРОНИЈА И ДИЈАХРОНИЈА*, којим руководи др Марија Клеут.
- 2 Шајкашка обухвата област југоисточне Бачке између Дунава, Тисе и Великог канала. Сачињавају је дванаест сеоских (Надаљ, Госпођинци, Каћ, Будисава, Ковил, Шајкаш, Чурут, Вилово, Ђурђево, Лок, Гардиновци, Мошорин) и два градска насеља (Жабал и Тител).
- 3 У поменутим селима теренска истраживања су вршена у периоду од 1986. до 1989. године. Веома обимна грађа која је служила као основа у овоме раду чува се у архиву пројекта и биће ускоро објављена.

ја.⁴ Нико до сада, међутим, у озбиљније анализе није укључио комплекс вербалних манифестација обичаја, посебно песме, мада је јасно да су оне сасвим пригодног карактера, односно да су његов неодвојиви део, те да се само у оквирима тог обичаја могу правилно разумети. Ако је тако, песме би требало да потпомогну тумачењу ритуалног контекста свдбе, а сам тај контекст, опет, да појасни њихова значења. Управо зато бисмо покушале да то илуструјемо низом примера забележених у шајкашким селима.

Песме о којима је реч везују се пре свега за централни догађај у оквиру овог веома сложеног обичаја, за *сватове*.

Прва фаза сепарације у којој се девојка (као главни ритуални субјекат) помера према новом статусу започиње већ јабуком, односно просидбом, а завршава се извођењем младе из родитељске куће. Тај завршни део манифестује се и у песмама, нарочито оним ситховима у којима се потенцира присуство одређених ритуалних реквизита. *Кад сватови иду по девојку они, на пример, певају песму у којој се стиховима:*

Овамо, свати моји,
Ово су двори моји.
Ја сам девојка вашег момка,
Прстенована, а невенчана.
Прстен ми дајте, па ме венчајте.

на томе инсистира. (Стихови забележени од Смиљке Новков у Госпођинцима).

У песмама забележеним у шајкашким селима даље се посебно наглашава постојање ритуалног преоблачења - почевши од невестиног венца до обуће, које јој дарује момкова страна. То је најдиректније илустровано стиховима који се изводе кад девер снаху обува. Тада се пева:

Мајкино руво свлачи,
Наше облачи!
Наше је руво ново,
Ваше половно!

(Казвала Љубица Лазарчев из Гардиноваца)

Поменутом песмом у антитезама *ново/половно* инсистира се на природи одеће коју девојки даје момкова фамилија. Толико колико је она нова, односно другачија, по принципу имитативне магије биће и особа којој се облачи. А исто се потенцира и појмовима који означавају радњу која се паралелно обавља - *свлачи/облачи*. И даље, такође у антитезама *мајкино/наше, наше/ваше*, као и истовременим поступком нагомилавања, инсистира се на симболици размене између две заједнице⁵. Њен симболички смисао на вербалном плану, у ствари, непрестано се потенцира контрастима.

4 И. К о в а ч е в и ћ, *Разбијање предмета као граница појединих фаза свадбеног ритуала*, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића", VII, Пријепоље 1979; В. К а т и ћ, *Свадебни обичаји у светлу обреда прелаза*, Зборник радова са XXXI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Радовиш 1984, Скопље 1986; З. К а р а н о в и ћ, *Женидбени обичаји и Вукова збирка сватовских песама*, Научни састанак слависта у Вукове дане, IX, бр. 17, 1987.

5 О симболичкој функцији даривања у сватовским обичајима видети код М. М а ј, *Прилог анализи обредног дара*, Етноантрополошки проблеми 2, Проблеми етничке дистанце, Београд 1987.

У шајкашким селима у протеклом периоду забележени су, затим, и иначе омиљени стихови песама у којима се говори о стављању венца и обувању ципела будућој невести. И они имају сличан смисао. У првој песми, која у једном од својих варијантних записа гласи овако:

Долети бео цветак
Из равна поља,
И паде лепој Фемки
На русу косу.
Лепа га Фемка смеће,
Он се намеће.
Смећ' га не смећи, Фемко,
Сметут' га нећеш.

(Певала Мирослава Зличих из Бурђева)

у игри речи и њеним понављањима и варирањима тих понављања, опет са супротним смислом - смеће/намеће, смећ' га/не смећ' га/сметут' га нећеш - као и ритмичким варирањима одређене групе сугласника, песма, а самим тим и ситуација о којој она пева, затвара се. Тиме се потврђује и извесност и неминовност промене која следи у овом кризном тренутку за појединца и заједницу. Осим тога, све то укупно добија метафоричан смисао будућег положаја невестиног, односно њене везаности и неслободе. Уобичајена слика цвета уместо венца несумњиво има функцију подизања ритуалног субјекта⁶, али такође упућује на венац као новији обредни реквизит. Уосталом, стварну замену цвета венцем потврђују и варијанте ове песме у којима се, за разлику од прве, пева:

Долети бео венац

Обување и даривање обуће, која у патријархалној култури иначе има значење преминације мушког, у сватовским обичајима бачких шајкаша понегде се задржало и данас. Песма која га прати:

Девер снаји ципеле обува,
Сна' деверу кошуљу везива!

не илуструје само поменути обичај већ у паралелизмима датих радњи указује и на, у оквиру обичаја, непрестано размењивање дарова између две заједнице, које овде репрезентују главни ритуални субјекат и један од њему свакако најближих помагача. Међусобно даривање сватова, којим се симболички изражава везивање и интеграција двеју заједница, уосталом, заузима важно место у свадбеним обичајима и уобичајено се практикује и данас.

Извођење младе, која следи и означава крај сепарационе фазе, такође представља одређену етапу у међусобној размени две фамилије. Основно осећање песама које га прате је ритуално жаљење, најчешће мајке и брата. Кад брат изводи сестру, пева се:

Брат сеју за руку води:
"Ој, брате, да ли ти је жао,
Што си сеју нама дао?"

(Казивала Зора Добрић из Вилова).

Брат је свакако заступник постојеће конвенције и главни ритуални помагач, али се овде реторским питањем и деминутивом у првом и трећем стиху -

6 V. Turner, *The Ritual Process*, London, 1969. 156-157.

сеја - истиче и/емотивна веза. Омиљени мотив братовог туговања видан је, уосталом, и у стиховима:

Изведи, брате сестру,
За руку десну;
"Ја би' је изво,
Ал' ми је жао.
Да сам ја знао,
Да ми је жао,
Не би је дао."

(Казивала Дева Добановачки из Госпођинаца).

Римованим стиховима на крају песме акценат свакако пада на речи којима се изражава основно осећање жалости и сазнања о коначности растанка, као и свест о међусобном даривању, односно размени заогрнутој обредним радњама. Исто тако, омиљени су и описи растанка с мајком:

Дели се зора с данком,
И Ката с мајком:
"Ово је, мајко, моје
И Стеве мога.
А ово друго твоје
И браће моје."

(Казивала Милосава Отић из Ђурђева).

И ту се изнова антитезом наше/твоје, Стеве мога/браће моје, инсистира на природи размене, али се, истовремено, стрепњом да је растанак дефинитиван отвара могућност тумачења тих стихова као припреме за симболичку смрт кћерке и сестре. То јасно потврђују стихови који се певају кад се креће из невестине куће:

Не плачи, лепа Смиљо,
Не рони суза.
Твоја ће мајка доста плакати,
Кад твоје друге на воду поћу,
На воду поћу, под прозор стану:
"Хајде, по воду, Смиљо девојко."
Твоја ће мајка онда плакати,
Другарицама она ће казати:
"Моја је Смиља пре уранила,
Пре уранила, воде донела,
Воде донела, ал' туђој мајки,
Туђој туђинки, Јовиној мајки."

(Казивала Дева Добановачки из Госпођинаца)

Овим се, опет антитезом, представљају одређене ситуације. Говори се о замишљеним догађајима пројектованим у будућност, и то о присуству - одсуству девојке на води. Вода је иначе била уобичајено место окупљања женских чланова заједнице истог статуса, и управо присуство, односно одсуство у групи, конвенционално представља социјалну смрт (живот). И ту изгледа, и поред осталог, треба тражити разлоге жаљењу. Да је о томе заиста реч, потврђује и песма која се пева кад девојку изводе и она тражи мајчин благослов:

Опростај иште Смиља од мајке,
Од миле мајке и браће драге:
Опрости, мајко, мени на томе дару,
А ја ћу теби на неговању.

(Казивала Милина Марић из Лока)

Наравно, тренутак растанка за неке је жалост, а за друге радост. И управо је контраст због тога основно средство израза у овим песмама. Радње раздвајања на тај начин симболички се представљају и стиховима:

Плачи Смиљо, плачи снао,
Знам да те је мајке жао,
Нашем Јови рекла,
Да ш за њега поћи,
А сад суза сузу вија,
Ал' нема помоћи.

(Казивала Дева Добановачки из Госпођинаца)

Младожења иначе не представља главни ритуални субјекат, али у сватовским обичајима у Шајкашкој, одређеним стиховима који се певају уочи свадбе, такође се истиче његово издвајање из досадашњег друштва и напуштање статуса момка:

Савио се рузмарин, па виси,
Ао Радо, више момак ниси!

(Певали свирци на свадби Раде Бабића из Мошорина).

Саставни део његовог припремања за будућу улогу је мајчино световање:

Ди нам сву ноћ прегореле свече? -
У Периној соби до сокака.
Ту је мајка световала Перу:
"Чедо моје, младожења Перо,
Кад ти поћеш сутра по девојку,
Не гледај јој злата око врата,
Нит' јој гледај везени' рукава,
Већ јој гледај ода и погледа -
Како ода и како погледа,
'Оће л' твојој уговети мајци."

Постепеност младожењиног обучавања за нову улогу која га чека илуструје се и стиховима које мајка упућује куму:

Молила мајка, мајка,
Чувај ми, куме, мога Раду,
Од сунца жарка и ветра јака.
Чувај ми, куме, од зли' очију,
Од зли' очију, Јелкиних чију,
Јелкина стрина зле очи има.

(Певао Гена Бабић на свадби Раде Бабића из Мошорина)

Или:

Кума дворила Јовина мајка,
Кума дворила, па га молила:
"Куме мој, мили куме,
Чувај ми Јову,
Од ветра јака и од облака,
И од зли' очију, од девојака.

(Казивала Зора Добрић из Вилова)

Истовремено, кум се ту показује и као заштитник и као чувар.

Једна од основних момкових особина која се овом приликом истиче је његов стид:

Село се перје кити,
Јова се стиди.
А што се Јова стиди,
Њему се кити.

(Казивала Љубица Лазарчев из Гардиноваца)

Или:

Бело се перје вија,
 Јова се крије.
 Не криј се, лени Јово,
 Твоје је перје -
 Твоје је перје,
 Наше весеље.

(Казивала Деза Добановачки из Госпођица)

Ритуално осећање стида, иначе манифестно у овој фази, и код девојке и код момка обележава их као "недозреле", "непунолетне" чланове заједнице којима помагачи упућују хвале и на тај начин стид се превазилази. Наравно, тиме се функција хвалења не исцрпљује. Биљни и астрални атрибути и племенити метали, овде веома омиљени у описивању младе и младожење, свакако су у вези са култом плодности као њиховим имплицитно присутним обележјима:

Поран' куме, поран' стари свате,
 Зорано ми снаву доведите,
 Нек' донесе сунце у ндрима,
 А месец у десном рукаву.

(Казивала Мара Степанов из Чуруга)

Занимљив је податак да је у песмама прикупљеним у шајкашким селима, према броју примера и квалитетима атрибута којима се описују млада и младожења, њихов положај готово равноправан. У Вуковим збиркама које су сачињене према бележењима углавном у патријархалној зони, ситуација је другачија. У њима се много више пажње поклања млади⁷. Наравно, судећи по томе не може се тврдити да је положај жене у тим селима бивше Војне границе био, или временом постао, битно другачији, али је свакако индикативан податак који не треба занемаривати.

Посебно место и истакнуту улогу у сватовском весељу у представи казивача, затим, има кум. Он је свакако заштитник и чувар поретка, али и посредник између људског и божанског. Зато је његова улога - у отклањању кризне ситуације у којој се нашла заједница - важна, што се види и у песмама. Већ сам кумов долазак изражава се хиперболично:

Кум се куми, сва се земља тресе!

Узајамно даривање са кумом, затим, има исту функцију уздизања и прати одређене фазе обреда, наравно предочавајући и мрежу сложених односа у заједници који се успостављају даривањем⁸:

Је л' те срамота, Јовина мајко,
 Што ти кумовски вранац пред кућом зебе!
 Или га покри, или га одби,
 Или га покри платном, ил' сувим златом!

(Казивала Љубица Стамарац из Гардиноваца)

Хиперболом на крају песме у којој се говори о покривању коња златом свакако се, у ритуалу уобичајеној инверзији, изражава богатство оних који дарују кума. Та слика, међутим, потенцира и стално присуство космичких снага плодности и раста, које се, поред осталог, у традицији представљају и

7 З. Карановић, види белешку бр. 3.

8 О функцији дара којом се указује на значај друштвене, односно обредне улоге, видети посебно код А. З а т б р е з у с к е - К и п а с h o w i c z, *Културна функција дара*, Етноантрополошки проблеми 2, Проблеми етничке дистанце, Београд 1987.

племенитим металима. Да то није случајно казују и стихови песме у којима се апострофира обрнут поступак, кумово даривање младенца:

Кум се куми, сва се земља тресе!
Имаш, куме, венце за младенце
Ако немаш венце за младенце,
Терај коња око винограда -
И набери винове лозице,
И набери стручак рузмарина,
И набери струк румене руже -
То су куме венци за младенце.

(Казивала Дева Добановачки из Госпођинаца)

Овде се већ у самој природи дарова - биље и цвеће - очитује присуство снага плодности у ритуалу. Оно је, наравно, интензивирано фигурама понављања, као и сталним набрајањима појединих биљних врста.

Поред песама које репродукују свечано и озбиљно, у сватовским обичајима поменутих села итекако је важан и смеховни, карневалски део. Изругивању и унижавању овде не измиче ни кум, па чак ни младожења. У тој димензији лиминалне зоне весеље прате углавном бећарци, који тематски више нису везани искључиво за главне учеснике, као сватовци, већ се обраћају различитим сватовима. У њима се уобичајено наглашава присуство телесног, често само у наговештајима:

Волим прију гаравих очију,
Прија мене, а ја очи њене.

Понекад је све у алузијама, као у примеру:

Ала прија ситно намигива,
Оће прија, зашто не би и ја..

Али, телесно не измиче ни скарадном и социјалном конвекцијом недозвољеном:

Шалили се пријатељ и прија,
Па у шали ноге помешали.

(Ови бећарци певани су на свадби Раде и Јеле Бабић у Мошорину)

Исто тако, у бећарцима који се изводе у тој фази свадбеног весеља уобичајени поступак је унижавање, посебно иначе угледних чланова заједнице и учесника свадбе:

Играј свекре око дуда,
И код нас је било чуда!

(Казивала Маца Савин из Надаља).

Или:

Свекрвице, ти ћеш знати права,
Кад те буде снајка рашупала!

(Казивала Мара Степанов из Чуруга)

У бећарцима уобичајеним у новије време на шајкашкој свадби уочавају се и различита претеривања у вези са материјалним:

Жени сина ко новаца има,
А ко нема, тај седи, па дрема!
Лепа снајка, па лепа и блуза,
Оде свекру чардак кукуруза!
Ала свира ова жица танка,
А кум плаћа као Инвест банка!
Пуштај Маро свилу нек' се каља,
Та ти ниси било чија снаја!
(Певано на свадби Раде и Јеле Бабић)

А све то, наравно, омогућава да се кроз кризни простор лимена прође лакше и што безболније, мада свакако илуструје и психолошку потребу да се кроз материјално изрази сигурност, што једно са другим није у супротности.

Следећи даље утврђене норме понашања, посебан круг песама прати улазак младе у младожењину кућу, а, самим тим, и промену њеног статуса од девојке до удате жене.

На шајкашкој свадби, као и иначе у традицији утврђеним правилима понашања, младу је раније с кола скидао свекар, а затим би она, све до прага ишла по поставу који јој простире свекрва:

Плаћај свекре, па скидај девојку,
 Је л' је плаћај, је л' је натраг враћај.
 Нема свекар снаву да иплати.
 (Певала Мара Степанов из Чуруга)
 Шири, платно, лепог Цвете мајко
 Платно ткала кад си га родила,
 А ширила, кад си га женила.

(Казивала Милица Добановачки из Госпођинаца)

Такво понашање, праћено песмом, такође има вишезначан смисао. С једне стране, оно је илустрација инвертног понашања у фази социјалне антиструктуре и наговештава невестин будући положај у њој. С друге стране, међутим, потреба да будућа невеста не крочи на земљу пре него што уђе у дом, јасно упућује на њене потенцијалне оплодне моћи. И у том смислу, ове радње се врше и песме певају да се нешто од тих снага не би узалудно "расуло". Наравно, и у том тренутку свадбе поступак је реципрочан. Кад младенци улазе у двориште, мајка их посипа житом, пиринчом и шећером и тада се пева:

Сад ће мати децу дочекати,
 Са шећером и принчом белом!

На тај начин она им симболички, магијским путем предаје нешто од својих већ остварених и потврђених снага.

Следи, затим, даривање младенаца и песма:

Изиђи, пред двор, Јовина мајко,
 И изнеси хваљену кошуљу -
 Што си прела, кад си га носила,
 Што си ткала кад си га љуљала,
 Што си шила, кад си га женила.

(Казивала Дева Добановачки из Госпођинаца)

У танано ткиво кошуље, у њен деликатни вез, у дуге године настајања, уплетена је сва мајчинска брига, стрепња и љубав утрошене да постане човек. Колико разлике и истовремено парадоксалне сличности у самом поступку даривања на свадби Раде и Јеле Бабић овог пролећа у Мошорину. Тамо, наравно, кошуљи из песме није било ни трага - мати, а затим и остале старије жене из родбине набацивале су на рамена младенаца велике комаде различитих тканина, све док они, с муком се крећући, нису били готово сасвим покривени. Било је у тој слици свакако демонстрирања богатства и престижа фамилије. Уз све то, а можда и пре свега, у овом завршном чину даривања - најпре у бацању привеза код невестине куће, затим и стављању домаћинског, деверског и кумовског привеза, на исти начин као после тога у дому, на рамена младенаца, и коначно, трећи пут код куће - симболички се везују и младенци

као залог за стварни будући заједнички живот. И, још једном понављамо, у свему овом није било поезије, али је било снаге потребне за њено настајање.

Vesna Katić

Zoja Karanović

RITUAL AND SONGS IN ŠAJKAŠI'S⁹ WEDDINGS

According to the informants' idealized image, the šajkaši's wedding rituals, in very general terms, consist of different phases each being well marked out, each bearing its own, properties, and each being characterized by specific behaviour and verbal manifestations. Although, for some time now, our ethnologists have approached the study of wedding customs in the light of rites of passage, none of them have, so far, paid any significant attention to analysing the verbal complex that is its integral part. This particularly refers to the text of wedding songs, although it is clear, first of all, that they are the inseparable part of the ritual, and, further, that the songs can be fully understood only within the wedding ritual context. If that is so, then songs should help in interpreting the wedding ritual context, and the context itself, on the other hand, should clarify the meaning of songs. In this paper we illustrate our point with a number of examples taken from the Šajkaška villages.

9 Šajkaši (Shaykashi) are the inhabitants of Šajkaška, that is of several villages in Bačka (Bachka), Vojvodina. Their name is derived from šajka (boat) and šajkaš (boatman, rower), formerly forming the Austrian naval battalion on the Tisa and Danube (1763-1873).